

ӨОЖ 811.41

Р.С. Мухитдинов

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар әлем тілдері университеті, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: mrs78@mail.ru

Араб тіліндегі сөздердің екі септікте септелу себептері

Аңдатпа. Арабтар және араб тілін үйренуші басқа халық өкілдерінің арабша сөйлегенде және жазғанда жиі жіберетін грамматикалық қателіктерінің бірі – екі септікте септелетін сөздерді дұрыс қолданбау. Мақалада сөздің екі септікте септелу себептері, олардың жасалу жолдары мысалдар арқылы талданады. Ол себептер сөздің мағынасына және құрылымына байланысты екіге бөлінеді. Сөз екі септікте септелу үшін осы себептердің кем дегенде екеуі сол сөзде болуы тиіс немесе екі себепті алмастыратын бір себеп болу керек. Мақалада осы себептер түсіндірілген. Сонымен қатар араб сөйлемдерін талдауда басшылыққа алынуы тиіс маңызды бірнеше мәселелер қамтылған.

Түйін сөздер: екі септікте септелетін сөздер, көпше түр, әйел тегі, ер тегі, характер, уазн.

Кез келген тілде әдеби норманы сақтап, қатесіз сөйлеу және жазу – сауатты адамның басты белгісі. Техника мен қарым-қатынас құралдары дамыған сайын, уақыт үнемдеу мақсатында жазғанда және сөйлегенде әріптерді жұтып қою құбылысы байқалады. Бұл, әсіресе ғаламтор арқылы қарым-қатынасқа түскенде анық байқалады. Кейде мұндай қысқартуларға рұқсат беріліп жатқанымен, жалпы алғанда, құпталатын жағдай емес. Әр тілдің өзіне тән ерекшеліктері бар екендігі баршаға аян. Біз сөз еткелі отырған араб тілінде де осындай қателіктер орын алады. Сол қателіктердің бірі – араб тіліндегі екі септікте септелетін сөздердің соңғы характертарын дұрыс қолданбау. Бұл қателік сөйлеу мен жазу барысында араб тілін үйренушілермен қатар араб тілді адамдарда да, яғни арабтардың өздерінде де байқалады. Бұл мәселе наху (синтаксис) ғылымының тақырыбына жатады. Себебі сөйлемдегі сөздердің соңғы характертарының сөйлемдегі орнына қарай өзгеруін осы наху ғылымы зерттейді. Наху ғылымының анықтамасына қатысты Мысыр ғалымы Мухиддин Абдул-Хамид (محي الدين عبد الحميد): النحو هو العلم بالقواعد التي يعرف بها أحكام أو آخر الكلمات العربية في حال تركيبها: من الإعراب والبناء وما يتبع ذلك (Ән-Наху һууа әл-илм бил-қауағид әлләти юғрафу

биһа әхкәм ауахир әл-кәлимәт әл-арабия фи хәл тәркибиһә мин әл-иғраб уә әл-бинә уа мә яттәбиғу зәликә) "Наху – иғраб (сөздің түрленуі) пен бинә (сөздің түрленбеуі) және осы екеуіне қатысты араб сөздерінің соңғы характертарының сөйлемдегі үкімі анықталатын ережелерді зерттейтін ғылым" деп анықтама берген [1, 4-б.]. Наху ғылымына қатысты басқа да анықтамалар бар. Бірақ біздің көтеріп отырған мәселемізге осы анықтама жақын келеді. Сондықтан тек осы анықтамамен тоқталамыз. Оның үстіне біз наху ғылымы мен оның қазақ тіліндегі баламасын зерттеумен емес, осы ғылымға қатысты нақты бір мәселеге ғана тоқталамыз. Ол – сөздің екі септікте септелу себептері: оны дұрыс жазу және айту.

Тақырыпқа кіруден алдын араб сөйлемін талдауда басшылыққа алу керек маңызды бірнеше ерекшеліктерге тоқталу керек. Өйткені араб сөйлемдеріне талдау жасағанда бұл мәселелерді жетік меңгермей, нәтижеге қол жеткізе алмаймыз және араб ғалымдарының сөйлемге деген көзқарасын түсіне алмаймыз. Біздің, яғни қазақ тілді студенттердің арабтардың сөйлемді талдаудағы тәсілін түсінбей жататындығының басты себебі араб лингвист ғалымдарының сөйлемге, жалпы синтаксиске деген түсінігін ұғынбауында екен. Сол үшін және жалпы араб тілінің ерекше-

ліктеріне қызығушылық танытқан барша филолог мамандар үшін араб синтаксисінің кейбір маңызды тұстарына арнайы тоқталдық.

Араб сөйлемдеріндегі барлық сөздер талдау жасалғанда (الإعراب – иғраб) талдауда орны бар (له محل من الإعراب – ләһу мәхәллун мин әл-иғраб) және талдауда орны жоқ (ليس له محل من الإعراب – ләйсә ләһу мәхәллун мин әл-иғраб) деп екіге бөлінеді. Доктор Абдуһу әр-Ражиһи (عبدہ الراجحي): "Сен әрбір сөздің сөйлемде белгілі бір қызметті атқаратынын білесің. Араб сөздері өзара тығыз байланыста және бірінің-біріне арнайы әсері болады. Сондықтан сөздердің ерекше хәлі болу қажет. Сен, сөздердің хәлі білмесең араб сөзінің мағынасын түсіне алмайсың. Осы сөздердің жағдайын біз "иғраб және бинә" деп атаймыз", – деген [2, 14-б.]. Яғни әр сөздің сөйлем мүшесі ретінде атқаратын орнын араб ғалымдары حالة الكلمة (халәту әл-кәлимә) "сөздің хәлі" деп атайды. Сонда барлық сөздер муғраб (түрленетін сөз) және мәбни (түрленбейтін сөз) болып екіге бөлінеді. Егер муғраб сөздің сөйлемдегі орнына, яғни атқаратын қызметіне қарай соңғы харакаты өзгеріп отыратын болса, мәбни сөздің сөйлемде қай сөйлем мүшесі болып тұрғанына қарамастан соңғы харакаты өзгермейді. Осы сөздің сөйлемдегі орнына қарай харакатының өзгеруінің үш түрі бар. Олар:

1. Рафғ (الرفع) – атау септігі. Оның басты таңбасы не белгісі дамма (الضمة). Кей жағдайларда сөздің рафғ халде, яғни атау септікте тұрғанын даммадан басқа белгілер де білдіреді. Бұл терминнің аудармасын шартты аударма деп қабылдаған жөн. Себебі қазақ тіліндегі "атау септігі" терминінің араб тіліндегі "рафғ" терминінің нақты баламасы емес. Себебі қазақ тілінде септік ұғымы етістікке қатысты емес. Ал араб тіліндегі рафғ ұғымы исмге де, фиғл (етістікке) де қатысты. Исм сөз рафғ халде тұрғаны сияқты фиғл де рафғ халде тұруы мүмкін.

2. Насб (النصب) – табыс септігі. Оның басты таңбасы не белгісі фатха (الفتحة). Кей жағдайларда сөздің насб халде, яғни табыс септікте тұрғанын фатхадан басқа белгілер де білдіреді. Бұл терминнің аудармасын да шартты аударма деп қабылдаған жөн. Себебі қазақ тіліндегі "табыс септігі" терминінің араб тіліндегі "насб" терминінің нақты баламасы емес. Мысалы, инна уа ахауатуханың исмі, яғни түбі сөйлемде бастауыш болған сөз сөйлемге күшейту мағынасын білдіретін инна

харфі (көмекші сөзі) кіргеннен кейін фатха харакатымен не фатханың орын алмастыратын насб халінің басқа белгілерімен келеді. Ал ол сөз қазақ тілінде табыс септігінде келмейді.

3. Хафд (الخفض) – ілік септігі. Оның басты таңбасы не белгісі касра (الكسرة). Кей жағдайларда сөздің хафд халде, яғни ілік септікте тұрғанын касрадан басқа белгілер де білдіреді. Бұл термин көп жағдайда الجر "жарр" деп те аталады. Алдыңғы екі септікке қатысты айтылған ой бұл терминге де қатысты айтуға болады.

Араб тілінде үш қана сөз табы бар. Олар:

1. Исм (الاسم) – есім. Араб ғалымдары оған "Өздігінен тұрып жеке мағынаға ие және уақытпен (өткен, осы және келер шақпен) байланысы жоқ сөз" деп анықтама береді [3, 46-б.]. Яғни қазақ тіліндегі зат есім, сан есім, сын есім, есімдік, кейбір шылаулар, кейбір үстеулер және кейбір көмекші сөздер араб тілінде "исм" деп аталады екен.

2. Фиғл (الفعل) – етістік. Араб ғалымдары оған "Өздігінен тұрып жеке мағынаға ие, іс-қимылды білдіретін және уақытпен (өткен, осы және келер шақпен) байланысы бар сөз" деп анықтама береді [3, 452-б.]. Бұл қазақ тіліндегі етістікке тура келеді.

3. Харф (الحرف) – көмекші сөз. Араб ғалымдары оған "Өздігінен тұрып жеке мағынаға ие бола алмайтын немесе исммен не фиғлмен қосылғанда ғана мағынаға ие болатын сөз" деп анықтама береді [3, 267-б.]. Біз бұл сөз табын шартты түрде ғана "көмекші сөз" деп атадық. Қазақ арабтанушыларының арасында бұл сөз табының ортақ аудармасы жоқ. Біз харф сөз табының қазақ тілінде нақты баламасы болмағандықтан және оның сан түрлі болып келуін ескере отырып, аудармай термин ретінде "харф" деп қолданғанды дұрыс деп санаймыз. Себебі кейбір араб харфтарының аудармасы қазақ тілінде шылау болса, кейбірі көмекші сөз немесе үстеу болып та келуі мүмкін.

Бұл кең көлемді кіріспеден кейін көтеріп отырған мәселеге көшсек, осы сөз таптарының ішінде тек кейбір исмдер ғана екі септікте септеледі. Бұл – екі септікте септелетін сөздерді айырудағы бірінші белгі.

Біз "екі септікте септелетін сөздер" деп алған терминнің араб тілінде екі атауы бар: біріншісі, الاسم المتمكن غير أمكن (әл-исм әл-мутәмәккин ғайр әмкән), екіншісі, الاسم الممنوع من (әл-исм әл-мамнуғ мин әс-сарф). Наху

(синтаксис) кітаптарында осы екі терминнің соңғысы көп қолданылады. Жалпы, қазақ арабтанушыларының барлығы бұл екі терминді орыс арабтанушыларынан алып, қазақ тіліне "екі септікте септелетін сөздер" деп аударып жүр. Орысша жарық көрген араб тілі оқулықтарында ол терминді "двухпадежные имена" деп берген. Мысалы, арабтанушы В.Э. Шагаль бастаған ғалымдардың "Учебник арабского языка" оқулығы [4] және А.А. Ковалев пен Г.Ш. Шарбатовтың "Учебник арабского языка" оқулығы [5]. Бұл аударманы нақты дей алмаймыз. Бірақ терминнің қазақ тіліндегі аудармасы осылай қалыптасып кеткендіктен, осы мақалада біз де солай қолдандық.

Атақты араб ғалымы ابن سراج Ибн Сираж: "Сөздердің екі септікте септелуінің тоғыз себебі бар. Осы себептердің екеуі болса, не бірі қайталанса, ол сөз сарфқа (талдауға) түспейді", – деген [6, 80-б.]. Сөз екі септікте септелуі үшін осы тоғыз себептің кем дегенде екеуі сөзде болуы керек немесе екі себептің орнына жүретін бір себеп болуы тиіс. Бұл себептерді екіге бөлуге болады. Бірі мағынаға қатысты болса, екіншісі сөздің айтылуына қатысты. Мағынаға қатысты себеп аләмия (жалқы есім) және уасфия (сын есім) деп екіге бөлінеді [1, 46-б.]. Яғни екі септікте септелетін сөз жалқы есім (оним) немесе түпкі мағынасы анықтауыш, екінші бір заттың сипаты болуы керек, яғни сөздің негізгі мағынасы сын есім болуы керек. Осы екі шарттың бірі болғаннан кейін ол сөздің айтылуына не жазылуына қатысты алты шарт болуы тиіс. Осы айтылған мағыналық және сөздің жазылуына қатысты шарттар бір сөзде табылғанда ол сөзді екі септікте септейміз. Олар:

1. *Етістіктің уазнында келген жалқы есім.* Яғни исм мен етістіктің уаздарының бірдей болуы. Етістіктің уазнына ұқсас уазда келген сөздердің екі септікте септелуі себебі етістіктің хафд (ілік септігінде) халінде келмеуі. Исм сөз етістікке уазн тұрғысынан ұқсағаннан кейін етістік сияқты қасрамен келмейді. Бірақ бұл ол исмнің мажрур болып келмейді дегенді білдірмейді. Тек оның хафд болып келуінің белгісі қасра болмайды. Етістіктің уазнына ұқсас исмнің уаздар: *أفعل* афғалу, *يفعل* яфғалу, *تفعل* тафғалу, *نفعل* нафғалу, *فعل* фағалә. Мысалы, *أحمد* Ахмад, *يزيد* Язид, *نرجس* Нәржис (адам аты), *تغلب* тағлиб (тайпа атауы).

2. *Әлифке аяқталмаған әйел тегінде келген жалқы есім.* Бұл екі түрлі уазда келген

әйел тегін (муаннас) қамтиды. Біріншісіне, та марбутамен (è) аяқталған атау сөздер және кем дегенде төрт әріптен тұратын әйел есімдері жатады. Бұл барлық кісі аттарын қамтиды және оның ер не әйел тегіне қатысты екендігі назарға алынбайды [7, 303-б.]. Мысалы, *طلحة* Талха (ер адамның аты), *فاطمة* Фатима, *حمزة* Хамза. Бірақ бұл сөздер кем деген төрт әріптен құралу қажет. Егер үш әріптен не одан аз болатын болса, үш септікте септеледі. Мысалы, *كثبة* Кәсубә, *قلة* Қулә. Екіншісі, әлифсіз және та марбутасыз аяқталған кем дегенде төрт әріптен тұратын әйел есімдері. Мысалы, *زينب* Зайнаб. Осы мәселеге қатысты біз тоқталмай кеткен бір-екі грамматикалық ережелер бар. Ол туралы үлкен араб тілінің грамматика кітаптарынан оқуға болады.

3. *Кірме жалқы есім.* Бірақ кірме жалқы есім екі септікте септелуі үшін екі шарт орындалуы қажет. Бірінші, ол сөз бастапты тілде де жалқы есім болуы керек. Екінші, сөз кем дегенде төрт әріптен құралуы керек. Мысалы, *إبراهيم* Ибраһим, *إدريس* Идрис, *يعقوب* Яғқуб. Ал *نوح* Нух, *لوط* Лут сөздері үш әріптен құралғандықтан, кірме кісі аттары болғанына қарамастан үш септікте септеледі.

4. *Біріккен жалқы есім.* Мысалы, *بعلبك* Бағләбәккә, *معد يکرب* Мағдиякриб, *قاضیخان* Қадихан. Араб тілінде біріккен сөздің екі түрі болады. Бірі, матаса байланысу, яғни идафа арқылы болады. Матаса байланысқан сөздің бірінші бөлігі сөйлемдегі орнына қарай қаракаты өзгеретін болса, екінші бөлігі идафаның екінші мүшесі, яғни мудаф илайһи ретінде әрдайым хафд халінде келеді. Мысалы, *عبدالله* Абдуллаһ, *عبد الرحمن* Абдур-Рахман, *رجال* Иззуррижал. Біріккен сөздің екінші түрі бір-бірімен бірігіп, бір сөзге айналуы арқылы болады. Мұндай бірігуді араб тілінде *مركب تركيب* "мураккаб тәркибә мәзжин" деп атайды. Оған жоғарыдағы сөздер мысал болады. Бұл сөздің бірінші бөлігі екінші бөлігімен бірігіп, сөйлемді талдағанда екінші сөздің соңғы қаракаты сөйлемдегі орнына қарай өзгереді.

5. *Әлиф және нун әріптерімен аяқталған жалқы есімдер.* Негізі бұл жалқы есімдердегі әлиф пен нун қосымша әріптер болып табылады. Мысалы, *عثمان* Осман, *مروان* Маруан, *سفيان* Суфиян, *قحطان* қахтан (тайпа атауы), *عدنان* Аднан (кісі және тайпа атауы).

6. *فعل* фугал уазнында келген жалқы есім. Бұл жалқы есімдер – *فاعل* уазнында келген негізгі сөздің өзгеріске түскен түрі. Негізгі

сөздегі фә әрпінің фатха харакаты мен әлиф әрпінің орнын дамма харакаты ауыстырған. Сондықтан екі септікте септеледі. Мысалы, *عمر* Омар, *زفر* Зуфар, *مضر* мудар (тайпа атауы), *هبل* Хубәл (Исламға дейінгі арабтар табынған пұттың аты).

Асылы, сын есім мағынасында келген есім сөздердің екі септікте септелуінің үш себебі бар. Олар:

1. *Әлиф және нун әріптерімен аяқталған түбі сын есім жалқы есімдер*. Мысалы, *يقظان* Яқзан. Бұл сөздің түбі "ою" деген мағынаны береді. Яғни "ою адам", "айналадағы болып жатқан істерден хабардар" деген мағына беретін кісі аты. *ريان* Райян. Бұл сөздің түбі "шөл басу", "суғару" деген мағынаны береді. Райян жаннаттың ораза ұстағандар кіретін есігінің аты. Сонымен қатар "Райян" сөз кісі аты ретінде де қолданылады. Түбі "шөл қандыратын бастау" деген мағынаны береді.

2. *Етістіктің уазнында келген түбі сын есім*. Мысалы, *أحمر* ахмар (қызыл), *أفضل* афдал (ең жақсы, ең абзал), *أجمل* әжмәл (ең сұлу, ең әдемі). Ақ, қара және т.б. ер тегіндегі түсті білдіретін *أفعل* афғал уазнындағы сөздердің барлығы екі септікте септеледі.

3. *Фүғал, мафғал мафғал уазндарында келген сын есімдер*. Мысалы, *مثنى* мәснә (екіден), *ثلاث* суласу (үштен), *رباع* рубағу (төрттен). Бұл сөздердің түбі екі-екі, үш-үш, төрт-төрт деген мағынада. *آخر* ухару (басқа) сөзі де екі септікте септеледі. Себебі "ухару" сөзі араб тілінде басқа сөздің сипаты ретінде қолданылады.

Осы аталған тоғыз себептен басқа, жалқы есім мен сын есімге қатысты екі себептің орнына жүретін басқа екі себеп бар.

1. *أفاعل* мафаағил, *مفاعيل* мафаағил, *أفاعيل* афаағил, *فواعل* фауаағил уазндарында келген

көпше түрлер. Яғни екі әріптен кейін келген қосымша әлиф әрпінен кейін екі не үш әріп келген көпше түрлер. Көпше түрдің бұл түрі араб тілінде *مفاعل* мафаағил және *مفاعيل* мафаағил уазндарында келген көпше түрлер "сиғату әл-мунтаһа әл-жумуғ" деп аталады. Мысалы, *مصاييح* мәсәжид (мешіттер), *مسابيح* мәсабих (шамдар), *فواعد* қауағид (қағидалар).

2. *Әл-Әлиф әл-мақсура немесе әл-әлиф әл-мамдудаға аяқталған әйел тектегі исмдер*. Мысалы, *حبلى* хублә (жүкті әйелдер), *دنيا* дунья (дүние), *خمرء* хамра (әйел тегіндегі қызыл), *علماء* ғүләмә (ғалымдар).

Егер осы айтылған ережелерді ұғынып, жаттықсақ, екі септікте септелетін сөздерді қатесіз қолданатын боламыз.

Әдебиеттер

- 1 محمد محي الدين عبد الحميد. التحفة السنية بشرح المقدمة الأجرومية. بيروت: المكتبة العصرية، 2005. 160 ص.
- 2 عبده الراجحي. التطبيق النحوي. بيروت: دار النهضة العربية، 1988. 480 ص.
- 3 محمد التونسي وراجي الأسمر. المعجم المفصل في علوم اللغة. بيروت: دار الكتب العلمية، 2001. ج 1 ص 534.
- 4 Шагаль В.Э. и др. Учебник арабского языка. – Москва: Военное издательство, 1983. – 784 с.
- 5 Ковалев А.А. Шарбатов Г.Ш. Учебник арабского языка. – Москва: Восточная литература РАН, 1999. – 751 с.
- 6 أبي بكر محمد بن سهل بن السراج النحوي البغدادي. الأصول في النحو. تحقيق: د. عبد الحسين الفتلي. بيروت: مؤسسة الرسالة، 1988. ج 2 ص 450.
- 7 عبد الله بن عبد الرحمن العقيلي. شرح ابن عقيل على ألفية ابن مالك. المحقق: محمد محيي الدين عبد الحميد. بيروت: المكتبة العصرية، 1998. ج 2 ص 648.

P.C. Мухитдинов

Причины склонения арабских имен в двух падежах

В данной статье рассматриваются причины склонения арабских имен в двух падежах. Эти причины можно подразделить на две части, часть, связанная со значением, и часть, связанная со строением слов.

Ключевые слова: двухпадежные слова, множественное число, мужской род, женский род, харакат, уазн.

R.S. Mukhitdinov

The reasons of inducement of names in two cases

In this article the reasons of inducement of the Arab names in two cases are considered. These reasons can be subdivided into two parts. Part connected with value and part connected with a structure of words.

Keywords: two case words, plural, masculine gender, feminine gender, kharakat, wazn.